

Kütahya/Eskigediz’de Merkezi Planlı Bir Cami: Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii

Türkan ACAR¹

Özet

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Cami, Kütahya ili, Gediz ilçesi, Eskigediz Kasabası’ndadır. Yapıda, Klasik Osmanlı mimarisine damga vurmuş bir plan tipi olan merkezi plan şeması uygulanmıştır. Başkent ekolünün taşradaki bir örneği olan Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii, altı destekli merkezi planlı harim, beş birimli bir son cemaat yeri, minare ve avludan meydana gelmektedir. İlk örneklerinin erken Osmanlı döneminde görülmeye başlandığı altı destekli merkezi planlı cami şeması, Klasik dönemde, başkent İstanbul başta olmak üzere pek çok kentte uygulanmıştır. Klasik dönemin en ünlü mimarı Mimar Sinan tarafından bu plan şemasının dört, altı ve sekiz destekliler şeklinde çeşitli denemeleri olmuştur. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii, 1970 yılında bölgede meydana gelen depremle, harim kuzey duvarı ve minare kaidesi dışında tamamen yıkılmış ve 1990 yılındaki restorasyon çalışması ile yeniden ayağa kaldırılmıştır. Çalışmamızda caminin plan kurgusu Sanat Tarihi metodolojisi ile tartışılmış ve Anadolu’daki benzer örnekleri ile karşılaştırılmıştır. Ulu Cami’nin merkezi plan şeması; harimdeki merkezi kubbe, altıgen çardağın kollarına oturan yarım kubbeler, mihrap eyvanı ve harimin kuzeyinde yer alan yarım kubbesi ile harimde merkezileşmeyi başarmış bir uygulamadır.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, Eskigediz, Merkezi Plan, Ulu Cami, Cami.

A Centrally Planned Mosque in Eskigediz/Kütahya: Grand Mosque/Gazanfer Agha Mosque

Abstract

Grand Mosque/Gazanfer Agha Mosque is located in Eskigediz Town, Gediz District of Kütahya. In the structure, the central plan scheme, which is a plan type, which is a sign of Classical Ottoman architecture, has been applied. The Grand Mosque/Gazanfer Agha Mosque, which is an example of the capital school, consists of a six-centered centralized planned harim, a last communion with five units, a minaret and a courtyard. The center of the six-centered central-plan mosque, in which the first examples began to be seen in the early Ottoman period, was implemented in many cities in the classical period, especially in the capital İstanbul. Mimar Sinan, the most famous architect of the classical period, made a variety of experiments in the form of four, six and eight supporters. Grand Mosque/Gazanfer Agha Mosque was completely destroyed by the earthquake in 1970, except for the northern wall and minaret base of Harim. It was rebuilt in 1990 with the restoration work. In this study, the plan fiction of the mosque was discussed with the Art History methodology and compared with similar examples in Anatolia. The central plan of Grand Mosque/Gazanfer Agha Mosque is; the central dome in the harim, the semi-domes sitting on the arms of the hexagonal gaze, the iwan of the mihrab, and the half-dome located to the north of the harim are centralized in the harim.

Keywords: Kütahya, Eskigediz, Central Plan, Grand Mosque, Mosque.

¹ Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, turkan.acar@usak.edu.tr.

GİRİŞ

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii, Kütahya ili, Gediz İlçesi, Eskigediz Kasabası'nda, Kurşunlu ve Cumhuriyet caddelerinde, 20 LIV Pafta, 120 Ada, 4 Parselindedir. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan yapı, Bursa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından, 2.07.1992-2581 tarih ve karar ile tescil edilmiştir. 1970 yılında Gediz'de meydana gelen depremde yapı tahrip olmuş, 1990 yılında restore edilerek ibadete açılmıştır².

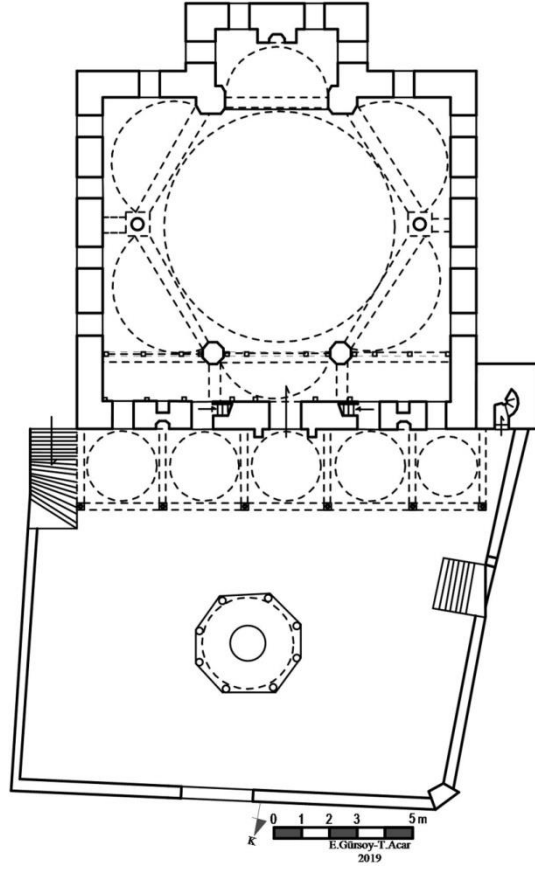
Ulu Cami, Kanuni Sultan Süleyman zamanında "Fetva Emiri" Mehmet Emiri Gedusî delâletiyle, Darüssade Ağası Gazanfer Ağa tarafından yaptırılmıştır (Özkan, 1984, s. 7). Özkan makalesinde, yapının temelini H. 962 yılında atıldığını, H. 942 tarihinde de tamamlandığını ve caminin vakfiyesi olarak hamam yaptırıldığını belirtmektedir (Özkan, 1984, s. 7; Özkan, 1986, s. 107-108/42-43). Evliya Çelebi seyahatnamesinde Gazanfer Ağa Camii'nden çarşı içinde, kurşunla kaplı, aydınlık bir cami şeklinde bahsetmektedir. Eserinde kitabe metnini bir kısmı ile 998 inşa tarihini de vermektedir (Evliya Çelebi, 2017, s. 45).

Plan ve Mimari Özellikler

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii, merkezi planlı harim, beş birimli bir son cemaat yeri, harimin kuzeybatı köşesinde yer alan bir minare, avlu ve şadırvandan meydana gelmektedir. Kesme taşlarla inşa edilen yapıda örtü kurşun kaplıdır.

Caminin doğu ve batı duvarlarında alt ve üst kotta dörder pencere açıklığı bulunmaktadır. Alt kottaki pencereler dikine dikdörtgen planlı ve sivri kemerli alınlıklıdır. Söveler mermerdir. Üst sıra pencereleri ise sivri kemerlidir ve alçıdan dışlıkları bulunmaktadır.

²Gediz, 1875, 1901, 1911, 1945 yıllarında sel, 1911 yılında yangın ve 1970 yılında geçirdiği deprem ile oldukça tahrip olmuş, 1970 depreminden sonra 05.08.1970 tarihinde 7/1164 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yerleşim, Simav karayolu üzerindeki Eskigediz'e 7 km mesafedeki "Karılar Pazarı" olarak anılan mevkie taşınmıştır. Eskigediz'in tarihçesi için bkz. (Tuncel, 1977, s. 126; Pınar, 2004, s. 30-88; **Eskigediz Belediyesi Tanıtım Kitapçığı** (Tarih ve yazar belirtilmemiş), s. 3). 1970 depremi için bkz. (Eriç-Bilgin-Bener-Sungur-Erer-Göçmen, 1970, s. 23-26; Özkan, 1984, s. 6-7).

Çizim 1. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Plan³.

Fotoğraf 1-2. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Kuzey Cephe.

³Rölöve aşamasında yardımlarını gördüğüm Sayın Doç.Dr. Elif Gürsoy'a teşekkür ederim. Çizim E. Gürsoy ve T. Acar'a, fotoğraflar T. Acar'a aittir.

Fotoğraf 3. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Doğu Cephe.

Fotoğraf 4-5. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Güney Cephe, Mihrap Eyvanından Detay.

Yapı fevkani bir yapıdır. Alt kat, kadınlar tarafından kullanılmaktadır. Alt kata, yapının doğu cephesinde yer alan bir girişle ulaşılmaktadır. Üst kattaki çardağın ayakları alt katta da devam etmekte, ilave olarak ortadaki iki ayak arasına iki tane daha ayak yapılmıştır. Örtü kâgir düz tavadır. Güney duvarına yeşil renkle mihrap çizilmiştir.

Fotoğraf 6-7. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Doğu Cephe ve Alt Kat.

Caminin kuzeyinde yer alan avlunun, doğu, batı ve kuzey olmak üzere üç girişi bulunmaktadır. Avlunun ortalarında yer alan mermer şadırvan sekizgen planlıdır. Sekizgenin her yüzeyinde yer alan ayna taşları sivri, yarım yuvarlak ya da dilimli kemerler ve bitki karakterli bezemelerle hareketlendirilmiştir. Şadırvan, baklava şekilli başlıklara sahip sütunlara oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe dıştan kurşun kaplıdır. Eskigediz Belediyesi'nin web sayfasında yayınlanan fotoğraf albümünde, 1970 yılındaki depremde şadırvanın tamamen çöktüğü görülmektedir⁴.

Fotoğraf 8-9. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Şadırvan.

Fotoğraf 10-11. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Minare.

Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan minare kare kaidelidir. Kaide, çokgen planlı gövde ve petek kesme taştandır. Tek şerefelidir. Minareye kaidenin kuzey duvarındaki yarım yuvarlak kemerli giriş açıklığı ile ulaşılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi 1970 yılında bölgede meydana gelen depremde yapı zarar görmüştür. Özkan'ın yayınlamış

⁴Gediz'deki 1970 yılında meydana gelen depremle ilgili fotoğraflar için bkz. http://www.eskigediz.bel.tr/Fotograf_Galerisi_Page_401.html (Erişim Tarihi: 25.03.2019).

olduğu fotoğrafta ve Eskigediz Belediyesi'nin web sayfasındaki fotoğraflarda minarenin kaideden sonrasının yıkık olduğu görülmektedir (Özkan, 1984, s. 6; Özkan, 1986, s. 107). Minare 1990 yılında yapılan restorasyonda yeniden inşa edilmiştir.

Harimin kuzeyinde yer alan beş birimli son cemaat yeri, doğu, batı ve kuzey yönlerden dışarıya sivri kemerlerle açılmaktadır. Kemerler baklava şekilli başlıklara sahip sütun ve duvarlara oturmaktadır. Kemer gözleri camekanlarla kapatılmıştır. Son cemaat yerinin doğu ve batı kesimi sekilerle yükseltilmiştir. Batıdaki birim bir paravanla kapatılmıştır. Mekanda her birim geçişleri pandantiflerle sağlanmış birer kubbe ile örtülüdür. Kubbe ve geçişleri kalemşi süslemelerle bezelidir.

Fotoğraf 12-13. Ulu Camii/Gazanfer Ağa Camii. Son Cemaat Yeri.

Son cemaat yerinin güney duvarı, ortada harime girişi sağlayan taçkapı, taçkapının iki yanında aralarında birer dış mihrap bulunan ikişer pencere ile simetrik düzendedir. Dikine dikdörtgen şekilli alt sıra pencerelerinin üst kotunda yer alan pencereler de dikdörtgen formudur ve alçıdan dışlıkları bulunmaktadır. Taçkapının hemen batısındaki ilk alt sıra penceresinin üst kotunda, mükebbire yer almaktadır.

Harime girişi sağlayan taçkapı kesme taştır. Basık kemerli girişte söve ve kemer mermer taklidi olarak yağlıboya ile boyanmıştır. Kemer köşeliklerinde birer gülbezek yer almaktadır. Basık kemerin üst kısmında üst üstte iki kitabe panosu yer almaktadır. Altaki pano enine dikdörtgen şekilli ve sekiz kartuştan meydana gelmektedir. Üstteki kitabede altı kartuş ikişerden üç sıra halinde verilmiştir. Celi sülüs kitabe kabartma tekniğindedir. Bu kitabenin iki yanına ve üst kısmına birer gülbezek yerleştirilmiştir. Çerçeve de düz silmeler dışında herhangi bir bezeme yoktur. Ahşap kapı, iki kanat ve bir biniden oluşmaktadır.

Özkan, makalesinde Ulu Camii'nin harim kuzey duvarını (son cemaat yerinin güney duvarı) yayınlamıştır (Özkan, 1984, s. 7; Özkan, 1986, s. 107). Bu fotoğraftaki

detaylar ile günümüzde 1990 yılı restorasyonu sonrasındaki bazı detaylar, yapılan onarımda özgünün korunmadığını göstermektedir. Özellikle harime girişi sağlayan taçkapı da yanlış uygulamalar olmuştur. Kapının sivri kemerinin derinliği son onarımda verilmemiş, kemer yüzeyle bir olmuştur.

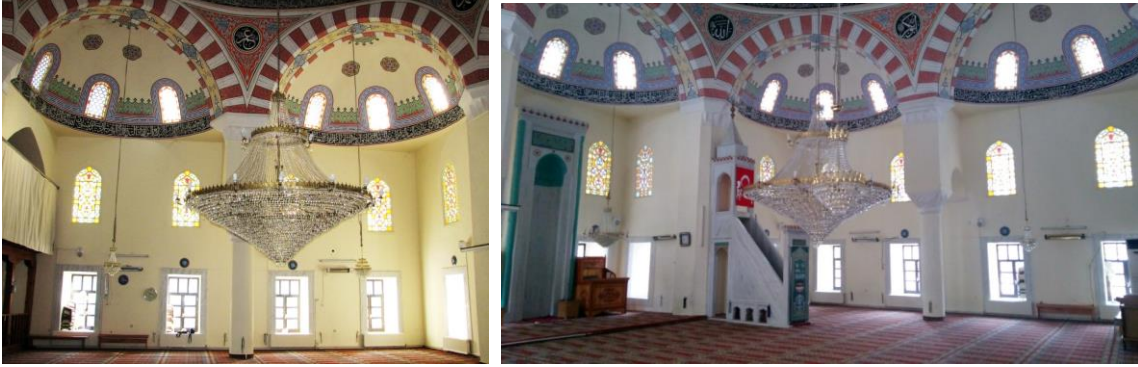
Fotoğraf 14-15. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Harim Taçkapısı. Harimin Kuzey Duvarı ve Kadınlar Mahfili.

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii'nde harim altı destekli, merkezi planlıdır. Harim ikisi güney duvarına gömülü, dördü serbest altı destek, bu destekleri birbirine bağlayan kemerlerin oluşturduğu altıgen baldaken üzerine oturan pandantif geçişli bir kubbe ile örtülüdür. Altıgen çardağın kollarına da birer yarım kubbe oturmaktadır. Harimin güneyinde dışarı eyvan şeklinde taşıntı yapan mekanın dip duvarına mihrap nişi yerleştirilmiştir. Bu eyvanın üzeri de yarım bir kubbe ile örtülmüştür.

Fotoğraf 16-17. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Mahfile Çıkış Merdivenleri ve Mahfil Katı.

Harimin kuzey cephesindeki kadınlar mahfili ahşap desteklerle taşınmaktadır. Mahfile taçkapının batısında ve doğusunda yer alan altı sıra pencerelerinin içindeki merdivenlerle ulaşılmaktadır.

Fotoğraf 18-19. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Harimin Doğu ve Batı Duvarları.

Mihrap nişi beş kenarlıdır. Niş çeyrek küre şekilli bir kavsara ile örtülüdür. Kavsara yüzeyi yivlerle hareketlendirilmiştir. Kavsara köşeliklerinde birer gülbezek, üst kısımda da ayet kitabesi yer almaktadır⁵.

Mermer minberin yan aynalığı silmeler dışında bezemesizdir. Süpürgelik kısmı dekoratif dilimli kemerlidir. Dolap aynalığı sivri kemerli bir açıklık şeklindedir. Kemer köşeliklerinde bitkisel süsleme, üst kısımlarında da kitabe panoları yer almaktadır. Kapısının üst kesimine Kelime-i Tevhid içeren bir kitabe yerleştirilmiş, kitabenin üst kısmı da mukarnas ve palmet bordürleri ile hareketlendirilmiştir.

Fotoğraf 20-21. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Mihrap ve Minber.

⁵“Küllemâ de hale aleyhâ Zekeriyemihrahbe” (Âli İmrân Sûresi, 37).

Fotoğraf 22-23. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Minber.

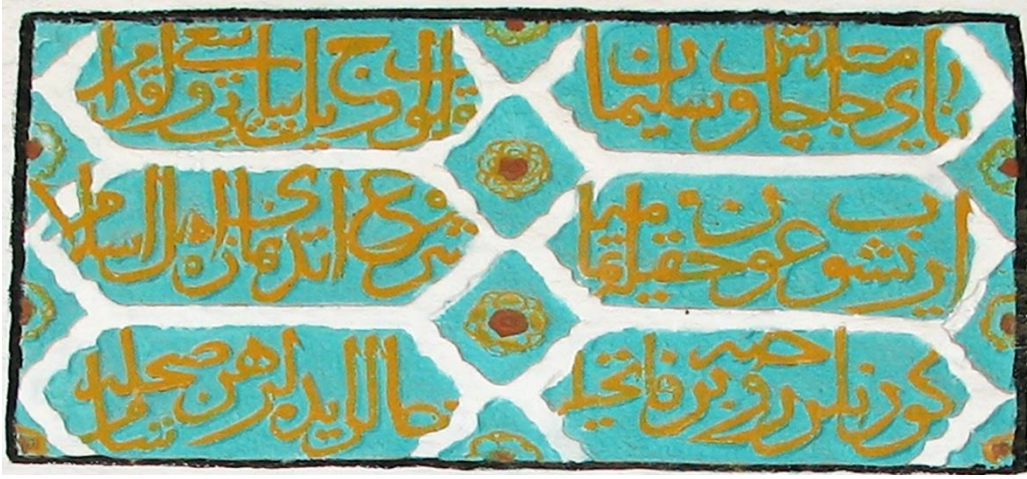
Harimin üst sıra pencereleri ve örtüdeki pencereleri vitraylıdır. Harimde kemer yüzeyleri, kubbe ve geçişler, pencerelerin üst kesimi, mahfil tavanı klasik döneme özgü kalemîşi süslemelerle bezenmiştir. Kalemîşi süslemelerin tamamı son onarımda yapılmıştır.

Fotoğraf 24. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Harimin Merkezi Kubbesi.

Tarihlendirme

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii'nin harim taçkapısında üst üste iki kitabe bulunmaktadır. Kitabeler, Osmanlı Türkçesi ile mermer üzerine kabartma tekniğindedir. Üstteki kitabede ikişer kartuştan üç satır bulunmaktadır. Kitabelerin zemini yeşile, harfleri ise yaldızla boyanmıştır. Kitabenin metni⁶:

Fotoğraf 25. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Üstteki Kitabe.

- 1-Binâ-yı câmda Çavuş Süleymân / Kılup üç yıl pey-â-peyi sa'y ü ikdâm
- 2-İrişüp 'avn-i Hak ile tamâma / Şurû' itdi nemâza ehl-i İslâm
- 3-Görenler rûhuna bir Fâtihayla / Du'âlar ideler her subh ile şâm.

Alttaki kitabe ise dörder kartuştan iki sıra halindedir. Kitabenin metni:

- 1-Gazanfer sâhibü'l-ihsân ve'l-cûd / Kodu erbâbü'l-hayrât içre bir âd / Ağa-yı dergeh-i 'âlf iken ol / Yapub bu câmi'i Hak kıldı ser-bünyâd
- 2-Süleymân zamân-ı Sultân Murâd'ın / Zamânında tamâm etdik de üstâd / Görüb Azmi didi târihin anın / Zihî câmi'i cennet nişân-âbâd 998.

Fotoğraf 26. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii. Altteki Kitabe.

⁶Kitabe metnini okuyan Sayın Prof.Dr. Sedat Bayrakal'a teşekkür ederim.

Son satırda ebced hesabı ile tarih verilmiştir (Zihi=22 cami=114 cennet=453 nişan=401 âbâd=8 =998). Kitabede adı geçen Azmi mahlaslı şairin asıl adı Murad Çelebi'dir. Doğum yılı bilinmeyen Gediz'li şair⁷, H.1016 /M.1607-1608 yılında vefat etmiştir.

Ulu Cami kitabesine göre, H.998/M.1589-1590 yılında Gazanfer Ağa tarafından inşa edilmiştir. Sultan III. Murad'ın Kapuağası olan Gedizli Gazanfer Ağa'nın hamam⁸, han, medrese, sıbyan mektebi, çeşme ve kâgir dükkanları gibi pek çok hayratı vardır (Evliya Çelebi, 2017, s. 46).

Değerlendirme

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii, merkezi planlı harim, son cemaat yeri, minare, şadırvan ve avludan meydana gelmektedir. Harimde merkezi kubbe ikisi güney duvarına kısmen gömülü, dördü serbest altı desteğin birbirine kemerlerle bağlandığı bir baldaken üzerine oturmaktadır. Cami mimarisinde harimin kubbe ile örtülmesi geleneği hemen her dönemde tercih edilmiş ve sıklıkla kullanılmıştır⁹. Tek kubbeli camilerde, harimi örten kubbe geçiş unsurları ile birlikte beden duvarlarına oturmaktadır¹⁰. Kubbe, enine dikdörtgen plan şeması gösteren çok ayaklı/çok destekli/Kûfe planlı camiler ya da dikine dikdörtgen planlı/bazilikal planlı camilerde, mihrapönü mekanı kubbesi olarak kullanılmış ve genellikle mihrabın olduğu tek birimlik bir alanı örtmüştür¹¹. Eş değerde çok birimli camilerde ise harim genellikle eş birimlere ayrılmış ve her bir birimin örtü unsuru olarak birer kubbe kullanılmıştır¹². Merkezi planlı camilerde ana düşünce ise harimi tek bir kubbe ile örtmektir. Bu plan şemasının Selçuklu, Beylikler, Erken Osmanlı dönemlerinde çeşitli denemeleri olmuştur. Silvan Ulu Cami (M.1152-1176) merkezi plan şemasının denemelerinin Selçuklu dönemindeki ilk örneğidir. Silvan Ulu Cami gibi plan şemasına sahip Anadolu cami örneklerinde, mihrapönü kubbesi tek bir birimlik alanı kaplarken, Silvan Ulu Camii'nde mihrapönü kubbesi büyümüş, üç sahnılık bir alanı kaplamıştır (Aslanapa, 2004, s. 96, Plan 4). Benzer durum bir Beylik dönemi yapısı olan Manisa Ulu Camii'nde de görülmektedir (H.768/M.1366). Üç sahnı, dokuz birimlik alanı kaplayan mihrapönü kubbesi, merkezi kubbe görünümündedir (Acun, 1999, s. 32-45, Plan 5). Erken Osmanlı döneminde ise Edirne Üç Şerefeli Cami (H.841-851/1437-1447) altı destekli bir baldaken üzerine oturan merkezi kubbesi ile merkezi planlı camilerin

⁷(Özkan, 1986, s. 43).

⁸Hamam için bkz. (Acar, 2019).

⁹Kubbenin kullanımı için bkz. (Dilaver, 1971, s. 17-28; Cezar, 1977, s. 75; Çetin, 2015, s. 115-126).

¹⁰Tek kubbeli camiler için bkz. (Kızıltan, 1958; Dilaver, 1971; Cezar, 1977, s. 358-367; Aslanapa, 1984, s. 55-62; Yetkin, 1984, s. 45-46; Öney, 1989, s. 4).

¹¹Mihrapönü mekanı kubbe ile örtülü Kûfe planlı camilerden örnekler: Bitlis Ulu Cami, Harput Ulu Cami, Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Cami, Konya Alaeddin Camii, Van Ulu Cami (Aslanapa, 2004, s. 95, 97-98, 108, 171, Plan 3, 5-6, 12, 34),

Mihrapönü mekanı kubbe ile örtülü Bazilikal planlı camilerden örnekler: Divriği Ulu Cami, Niğde Alaeddin Camii, Kayseri Huand Hatun Camii, Kayseri Hacı Kılıç Camii, Develi (Kayseri) Ulu Cami, Beyşehir Eşrefoğlu Camii (Aslanapa, 2004, s. 105, 110, 113, 116, 118, 122, Plan 11, 13, 15-17, 20).

¹²Eşdeğerde çok birimli camilerden örnekler: Antalya Yivli Minare Camii (Arslan, 2017, s. 197), Bursa Ulu Cami (Ayverdi-Yüksel, 1976, s. 21), Edirne Eski Cami (Ayverdi-Yüksel, 1976, s. 50-51).

Anadolu'daki ilk örneğidir (Kuran, 1968, s. 177; Arel, 1973: 17-20; Ayverdi-Yüksel, 1976, s. 56-60, Ersoy, 1989, s. 15; Aslanapa, 1949, s. 14-15; Aslanapa, 2004, Plan 42).

Mimar Sinan öncesinde İstanbul Atik Ali Paşa Camii (H.902/M.1496-97) (Kuran, 1968, s. 191), İstanbul Eski Fatih Camii (1462) (Kunter-Ülgen, 1939, s. 19-20); Ayverdi, 1972, s. 258; Ayverdi-Yüksel, 1976, s. 73-75) ve İstanbul Bayezid Camii (H.911/M.1505-06) gibi yapılarda merkezi plan şeması uygulanmıştır (Ersoy, 1989, s. 11; Aslanapa, 2004, Plan 45, Acar, 2011a, s. 581-595). Bu denemelerle birlikte merkezi plan şeması Klasik Osmanlı döneminde Mimar Sinan ile gelişimini tamamlamıştır (Ersoy, 1989, s. 9, 14). Mimar Sinan merkezi plan denemelerini dört¹³, altı¹⁴ ve sekiz destekli¹⁵ olarak yapmış ve Edirne Selimiye Camii ile bu plan şemasının gelişimini tamamlamıştır.

Mimarlık tarihinde merkezi plan şeması farklı dönemlerde farklı işlevlerde kullanılmakla birlikte, Osmanlı mimarisindeki, dört, altı ve sekiz destekli baldaken şemanın değişik örneklerini, diğer toplumlar Osmanlı mimarisi gibi denememiştir. Özellikle altıgen plan şeması sadece Osmanlı mimarisinde kullanılmış orijinal bir şemadır ve Osmanlıların yaratıcılığını gösteren bir plandır (Ersoy, 1989, s. 9, 14).

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii'nde merkezi kubbeyi taşıyan kemerler üzerine oturan doğu, batı ve kuzey yönde yarım kubbeler bulunmaktadır. Benzer plan şeması Mimar Sinan'ın İstanbul'da inşa ettiği Topkapı Kara Ahmet Paşa Camii (H.965/M.1558), Kadirga Sokollu Camii (H.978/M.1571) (Ersoy, 1989, s. 25-38, Çizim 1-5; Kuban, 2007, s. 258, 316-322), Üsküdar Atik Valide Camii (H.986/M.1579) (Kuban, 1961, s. 60; Kuran, 1986, s. 189; Tanman, 1991, s. 70; Tanman, 1993-95, s. 410) ve Fındıklı Molla Çelebi Camii'nde (H.969/M.1561-62) (Kuran, 1986, s. 113; Tanman, 1993-95, s. 483) de görülmektedir. İstanbul örneklerinde altıgen strüktürlü camilerde yarım kubbeler yalnızca doğu ve batı yönlerde kullanılmış, mekan yalnızca bu yönlerde genişletilmiştir.

¹³Mimar Sinan'ın dört destekli merkezi planlı camileri: İstanbul Şehzade Camii, İstanbul-Üsküdar Mihrimah Sultan Camii, İstanbul Şehzade Camii (Aslanapa, 2004, Plan 47), İstanbul Süleymaniye Camii (Aslanapa, 2004, Plan 48, İstanbul-Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii, Havsa, Sokollu Mehmet Paşa Camii, Lüleburgaz, Sokollu Mehmet Paşa Camii, İstanbul-Tophane Kılıç Ali Paşa Camii, İstanbul-Eyüp Zal Mahmut Paşa Camii (Kuban, 2007, s. 266-294).

¹⁴Mimar Sinan'ın altı destekli merkezi planlı camileri: İstanbul, Beşiktaş Sinan Paşa Camii, İstanbul, Topkapı Kara Ahmet Paşa Camii, İstanbul-Fındıklı, Molla Çelebi Camii, İstanbul Kadirga Sokollu Camii, İstanbul, Üsküdar Atik Valide Camii (Ersoy, 1989, s. 25-38, Çizim 1-5; Kuban, 2007, s. 258, 316-322). İstanbul'daki diğer altı destekli camiler: Cerrahpaşa Camii, Hekimoğlu Ali Paşa Camii (Ersoy, 1989, s. 39-45, Şek.6-7).

¹⁵Mimar Sinan'ın İstanbul'daki sekiz destekli merkezi planlı camileri: Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii, Rüstem Paşa Camii, Azapkapı Sokollu Camii, Mesih Paşa Camii, Nişancı Mehmed Paşa Camii, (Ersoy, 1989, s. 56-71, 76- Şek.8-10; Kuban, 2007: 259).

Sinan'ın İstanbul dışındaki sekiz destekli yapıları: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii ve Edirne Selimiye Camii (Aslanapa, 1949: 35; 2004: Plan 50; Kuban, 2007: 295-311, 322-326).

İstanbul'daki diğer sekiz destekli yapıları: Mehmet Ağa Camii, Yeni Valide Camii, Laleli Camii, Eyüp Camii (Ersoy, 1989, s. 72-75, 86-101).

Anadolu'daki diğer sekiz destekli merkezi planlı camileri: Tire Leyse Çelebi Camii (Aslanoğlu, 1978, s. 16), Diyarbakır Safa/İparlı Camii (Beysanoğlu, 1963, s. 128; Sözen, 1971, s. 48-50), Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Camii (Beysanoğlu, 1963, s. 134; Sözen, 1971, s. 95), İzmir Şadırvanaltı Camii (Gültekin, 1952, s. 56; Aktepe, 2003, s. 86-92), İzmir Çorakkapı Camii (Aktepe, 2003, s. 50-54).

Bu bağlamda altıgen şemada belirgin olan mihraba paralel, dikdörtgen şekilli yer planları yaratılmıştır (Nejdet Erzen, 2005: 106). Eskigediz'deki caminin kuzeyde yer alan yarım kubbesi, İstanbul'daki benzer örneklerinden ayıran bir özelliğidir. Harimdeki merkezi kubbe, çardağın kollarına oturan yarım kubbeler, harimin kuzeyindeki kubbe ile mihrap eyvanında yer alan yarım kubbeyle birlikte bu şema kareye yaklaşmış ve harimde merkezileşmeyi sağlamıştır.

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii'nde harimin güneyinde dışa eyvan şeklinde taşıntı yapan birim, bir yarım kubbe ile örtülüdür. Bu eyvanın dip duvarına da bir mihrap nişi yerleştirilmiştir. Kaynaklarda mihrap eyvanı için, şehnişin, mihrap sofası gibi terimler kullanılmıştır¹⁶. Güneyde, yapı bünyesinden taşıntı yapan eyvan tasarımı, medreselerle birlikte, tabhaneli camilerin plan şemasında da görülmektedir. Tabhaneli camilerde durum merkezi planlı camilerdeki uygulamalardan farklıdır. Tabhaneli camilerde, avlu, ibadet mekanı ve tabhane mekanları gibi üç farklı mekan bulunurken, merkezi planlı camilerde harim tek bir mekandan meydana gelmekte, sadece güneyde mihrabında içinde yer aldığı dışa taşıntı yapan bir birim bulunmaktadır (Eyice, 1962-63, s. 14-22, Acar, 2011a, s. 665-666; Acar, 2013, s. 304).

Mihrap eyvanı tasarımı örnekleri, İstanbul Atik Ali Paşa Camii (H.901/M.1496)¹⁷ gibi pek çok camide, Klasik Osmanlı döneminde Mimar Sinan'ın merkezi planlı camilerinden de önce uygulanmıştır. Mimar Sinan döneminde inşa edilen dört destekli merkezi planlı İstanbul Kılıç Ali Paşa Camii (H. 988/M. 1580) (Şehsuvaroğlu, 1956, s. 6; Kuban, 1977, s. 112; Kuran, 1978, s. 175; Kuran, 1986, s. 215; Eyice, 1993-95, s. 558), altı destekli Üsküdar Atik Valide Camii (H.986/M.1579-80) (Kuban, 1961, s. 60; Kuran, 1986, s. 189; Tanman, 1991, s. 70; Tanman, 1993-95, s. 410), Fındıklı Molla Çelebi Camii'nde (H.969/M.1561-62) (Kuran, 1986, s. 113; Tanman, 1993-95, s. 483), sekiz destekli Azapkapı Sokollu Camii/Sokullu Mehmet Paşa Camii (H. 985/M.1577-1578) (Ayverdi, 1960, s. 1678; Kuban, 1977, s. 116; Kuran, 1986, s. 144; Eyice, 1991, s.309-310; Eyice, 1993-95, s. 31), Fatih Mesih Paşa Camii/Mesih Mehmet Paşa Camii (H. 994/M.1585) (Ersoy, 1989, s. 77; Kuran, 1986, s. 225), Fatih Nişancı Mehmed Paşa Camii (H. 997/M. 1588-1589) (Aslanapa, 1986, s. 307, 309; Kuban, 1993-95, s. 85-86) ve Edirne Selimiye Camii'nde (H. 982/M.1574-1575) (Yetkin, 1954, s. 275; Kuran, 1986, s. 165, 169; Aslanapa, 1949, s. 35; Aslanapa, 1989, s. 263; Aslanapa, 1993, s. 229; Kuban, 1997, s. 132-133, 143, Aslanapa, 2004, Plan 50) güneyde yapı bünyesinden dışarı eyvan şeklinde taşıntı yapan bir birim tasarlanmıştır¹⁸. Yapının

¹⁶(Refik, 1936, s. 20; Eyice, 1994, s. 42, Sönmez, 1988, s. 106, Ayverdi, 1989, s. 463; Açıkgözoğlu, 2002, s. 4-12).

¹⁷Plan için bkz. (Kuban, 2007, s. 210).

¹⁸**Diğer mihrap eyvanlı dört destekli merkezi planlı camiler örnekleri:** İstanbul/Vefa Şeyh Vefa Camii, (Aslanapa, 1986, s. 105; Ayverdi, 1989, s. 503; Tanman, 1993-95, s. 174; Açıkgözoğlu, 2002, s. 17-19), Kahire Süleyman Paşa Camii, (Behrens, 1996, s. 158; Aslanapa, 1986, s. 171; Açıkgözoğlu, 2002, s. 30-31), Payas Sokullu Camii (Sözen-vdleri, 1975, s. 232; Aslanapa, 1986, s. 268; Açıkgözoğlu, 2002, s. 49-51), Bosna/Banaluka Ferhad Paşa Camii, (Ayverdi, 1981, s. 20-21, 23; Kuran, 1986, s. 221-222; Eyice, 1995, s. 386-387; Açıkgözoğlu, 2002, s. 61-63), Kastamonu/Tosya Abdurrahman Paşa Camii (Gökoğlu, 1952, s. 228-230; Ergi, 1981, s. 10; Açıkgözoğlu, 2002, s. 71-74), Manisa Muradiye Camii (Su, 1940, s. 6-8; Yücel, 1968, s. 207, 209-210; Aslanapa, 1986, s. 299; Kuran, 1986, s. 217, 221-222; Acun, 1999, s. 214-218; Açıkgözoğlu, 2002, s. 75-79), Konya Şerafeddin Camii (Konyalı, 1977, s. 543-551; Aslanapa, 1986, s. 342; Açıkgözoğlu, 2002, s. 113-116),

bünyesinden taşıntı yapan bu birim sadece merkezi planlı camilerde değil kare planlı, ahşap tavanlı gibi diğer cami tiplerinde de uygulanmıştır¹⁹.

Yapının bünyesinden taşıntı yapan bir birim içerisine mihrabın yerleştirilmesi, harimin alt yapısına güney yönde, dikey bir vurgu yapmaktadır. Planda kütle kurgusunda, mihraba yapılan bu vurgu, eyvanın duvarlarına alt ve üst kotta yapılan pencerelerden gelen ışıkla da artırılmıştır. Mekanın önemi, harim ile arasındaki kot

Kahire Mehmet Ali Paşa Camii (Aslanapa, 1986, s. 443; Al-Asad, 1992, s. 41-49; Behrens, 1996, s. 169-170; Açıkgözoğlu, 2002, s. 170-172).

Diğer mihrap eyvanlı altı destekli merkezi planlı camiler örnekleri: Babaeski Semiz Ali Paşa Camii (Tuncel, 1974, s. 14-15; Sözen-vdleri, 1975, s. 185; Aslanapa, 1986, s. 231; Kuran, 1986, s. 294; Açıkgözoğlu, 2002, s. 42-45), İstanbul/Eğrikapı İvaz Efendi Camii (Aslanapa, 1986, s. 302; Mülayim, 1989, s. 60; Açıkgözoğlu, 2002, s. 86-88), İstanbul/Cerrahpaşa Cerrah Mehmed Paşa Camii (Aslanapa, 1986, s. 311; Ersoy, 1989, s. 40; Seyhan, 1993, s. 424; Çobanoğlu, 1993-95, s. 411-412; Açıkgözoğlu, 2002, s. 93-96), Kahire Melike Safiye Camii (Aslanapa, 1986, s. 323; Behrens-Abouseif, 1996, s. 162; Açıkgözoğlu, 2002, s. 107-108), Hekimoğlu Ali Paşa Camii (Aslanapa, 1986, s. 381; Kuban, 1993-95, s. 43, 45; Tanman, 1996, s. 253-280; Açıkgözoğlu, 2002, s. 121-125).

Diğer mihrap eyvanlı sekiz destekli merkezi planlı camiler örnekleri: İstanbul/Fatih Mehmet Ağa Camii Kuran, 1986, s. 224; Ersoy, 1989, s. 74; Okçuoğlu, 1993-95, s. 356; Açıkgözoğlu, 2002, s. 83-85), Gaziantep Şeyh Fethullah Camii (Sözen-vdleri, 1975, s. 213; Güzelbey, 1984; s. 156-157, 163, Çam, 1989, s. 6, 28, 35; Açıkgözoğlu, 2002, s. 97-100), Yunanistan/Serez Zincirli Camii (Ayverdi, 1981, s. 281, 365; Açıkgözoğlu, 2002, s. 105-106), Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii (Aktepe, 1960, s. 149-160; Sözen-vdleri, 1975, s. 319; Aslanapa, 1986, s. 376-77; Aktuğ, 1993, s. 51-108; Aktuğ Kolay, 1993, s. 447; Açıkgözoğlu, 2002, s. 117-120), İstanbul Laleli Camii (Kuban, 1954, s. 31; Aslanapa, 1986, s. 396; Tanyeli, 1993-95, s. 190-92; Bakır, 1994, s. 131; Açıkgözoğlu, 2002, s. 131-134; Neftçi, 2002, s. 15, 30, 42), İstanbul Eyüp Sultan Camii, (Aslanapa, 1986, s. 420; Ayverdi, 1989, s. 348-351; Tanman, 1993-95, s. 237-239; Eyice, 1995, s. 10-11; Bakır, 2000, s. 199; Çantay, 2000, s. 159, 163; Açıkgözoğlu, 2002, s. 147-150).

¹⁹**Mihrap eyvanlı tek kubbeli camiler:** Kütahya Saray Camii (Güner, 1964, s. 27; Altun, 1981-82, s. 242-247; Yüksel, 1983, s. 314-318; Uzunçarşılı, 1932, Res.48), Makedonya/Manastır Hamza Bey Camii (Ayverdi, 1981, s. 97; Eyice, 1997, s. 506), Makedonya/İştîp Hüsam Paşa Camii (Ayverdi, 1981, s. 48; Eyice, 1998, s. 514), Kosova/Prizren Sinan Paşa Camii (Hafız, 1977, s. 18-20; Ayverdi, 1981, s. 189-190; Vırmıça, 1999, s. 26-27), İstanbul/Eminönü Nuruosmaniye Camii (Kuban, 1954, s. 19, 36; Aslanapa, 1986, s. 390, 393; Kuban, 1993-95, s. 101; Bakır, 1994, s. 131; Kuban, 1994, s. 240; Neftçi, 1996, s. 7-34; Ögel, 1996, s. 35-71), Arnavutluk/İşkodra Kurşunlu Camii (Eyice, 1969, s. 73-75; Ayverdi, 1981, s. 402), İstanbul/Eminönü Zeyneb Sultan Camii (Aslanapa, 1986, s. 405; Gültekin, 1993-95, s. 551), İstanbul Beylerbeyi Camii (Aslanapa, 1986, s. 406-407; Mülayim, 1992, s. 75-76; Batur, 1993-95, s. 203), Nevşehir/Gülşehir Kurşunlu Camii (Aslanapa, 1986, s. 410), Üsküdar Selimiye Camii (Batur, 1976, s. 375; Aslanapa, 1986, s. 426; Batur, 1993-95, s. 512; Öz, 1997, s. 58), İstanbul/Tophane Nusretiye Camii (Suner, 1993-95, s. 105), Kosova/Prizren, Emin Paşa Camii (Hafız, 1975, s. 230; Ayverdi, 1981, s. 180-181; Vırmıça, 1999, s. 42-44).

Mihrap eyvanlı ahşap tavanlı camiler: İstanbul/Fatih Molla Hüsrev Camii (Ayverdi, 1989, s. 463; Naza, 1993-95, s. 24; Demir-vdleri, 1991, s. 174), İstanbul/Balat Ferruh Kethüda Camii (Koçu, 1960, s. 1966; Kuran, 1986, s. 115; Tanman, 1992, s. 7-8), Tekirdağ Eski Cami (Çevik, 1949, s. 72; Tuncel, 1974, s. 37-38), İstanbul/Aksaray Vakıf Gurebâ Camii (Demirsan, 1993-95, s. 433; Kara Pilehvarian, 2000, s. 299), Tekirdağ Orta Cami (Çevik, 1949, s. 73-74; Tuncel, 1974, s. 39-51), Makedonya/İştîp Kadın Ana Camii (Ayverdi, 1981, s. 48).

Mihrap eyvanlı oval planlı cami: İstanbul/K. Mustafa Paşa Küçük Efendi Camii (Aslanapa, 1986, s. 436; Demir-vdleri, 1991, s. 99; Tanman, 1993-95, s. 150-151).

Mihrap eyvanlı bazilikal planlı cami: Kütahya Ulu Cami (Uzunçarşılı, 1932, s. 107; Evliya Çelebi, C.IX, s. 20; Güner, 1964, s. 20; Altun, 1981-82, s. 199-215, Plan.5; Aslanapa, 1986, s. 463; Ayverdi, 1989, s. 510, 512; Kalyon, 2000, s. 75-79).

farkıyla da belirginleştirilmiştir. Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii'nde de harimle mihrap eyvanı arasında 9 cm'lik bir kot farkı vardır.

Bir mihrap eyvanına sahip yapılarda minber eyvanın dışına alınmış, hemen merkezi kubbeyi taşıyan, eyvan duvarına kısmen gömülü batıdaki ilk ayağa dayandırılmıştır (Açıkgözoğlu, 2002, s 196). Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii'nde de minber mihrap eyvanın kuzeybatı köşesinde yer alan çokgen kesitli ayağa bitleştirilmiştir. Minberin diğer camilerden farklı olarak batısında değil, eyvanın dışına alınması, mihrabın vurgusunu arttıran bir başka uygulamadır.

Merkezi planlı camilerde, binaların duvar bölümlerinin sayısı, örtü sisteminin dört, altı ya da sekiz destekli olmasına bağlıdır. Kübik alt yapılı, dört destekli yapılarda, caminin gövdesindeki duvar bölümlerinin sayısı, kubbenin örttüğü orta harim dışında yanlara doğru genişleyen mekanların strüktürüne bağlıdır. Sekizgen baldakenli yapılarda bütün yönlerde yer alan duvarlarda üçer bölüm bulunmaktadır. Altıgen baldakenli yapılarda ise yan duvarlarda iki bölüm, kuzey ve güneyde ise üçer bölüm vardır (Nejdet Erzen, 2005: 70). Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii'nde duvarlar düzlemseldir. İçte bölümlere ve dışta ise çökertmeli pencere sistemine sahip değildir. Dış duvarlarda İstanbul örneklerinde görülen, sağır kemerler içerisinde yerleştirilen alt ve üst sıra pencere sistemleri yoktur. Cephedeki pencereler masif duvarlara açılmış dikdörtgen ve sivri kemerli açıklıklar şeklindedir.

Erken Osmanlı döneminde Edirne Üç Şerefeli Cami ile başlayan, ortasında bir şadırvan olan avlu tasarımı Osmanlı camilerinde bir gelenek haline gelmiş ve özellikle sultanların inşa ettiği camilerinde sıklıkla kullanılmıştır (Ersoy, 1989, s. 15). Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii'nde harimin önünde ortasında bir şadırvan olan bir avlu bulunmaktadır. Revaksız avlu sadece duvarlardan oluşmaktadır. Avlunun doğu, batı ve kuzey olmak üzere üç girişi vardır.

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii fevkani bir camidir. Alt katını kadınlar mescit olarak kullanmaktadır. Mimar Sinan'ın inşa ettiği İstanbul/Azapkapı Sokollu Camii/Sokullu Mehmet Paşa Camii, İstanbul/Eminönü Rüstem Paşa Camii ve İstanbul/Fatih Mesih Paşa Camii/Mesih Mehmet Paşa Camii alt katları dükkan ya da depo şeklinde kullanılan fevkani kuruluşa sahip merkezi planlı camilerden bazılarıdır (Öz, 1997, s. 7-8, 101-102, 116-117, Res. 71-74, 80-82, ; Kuran, 1988, s. 199-202; Kuban, 2007, s. 322-326). İzmir'de Başdurak Camii'nde depo ve dükkanlar, Şadırvanaltı Camii'nde çarşı, Kestanepazarı Camii'nde depo ve dükkanlar, İkiçeşmelik Camii'nde mektep, Salepçioğlu Camii'nde mektep ve medrese (Arık, 1971, s. 142-151, 101-113, 192-201, 162-184; Aktepe, 1973, s. 4-5, 91-152, 177-212; Kuyulu Ersoy, 2002, s. 281-293), Menderes Gölcükler Camii Kuran Kursu (Acar, 2011b, s. 54-62, Şek.1-2, Res.68) olarak kullanılmıştır.

Ahşap tavanlı Eskigediz Kasabası'ndaki camilerin pek çoğunda da fevkani plan şeması uygulanmıştır. Eminağa Camii (1925) (çocuk okuma odası ve gasilhane), Salur Camii (H.1277/M.1860) (tuvalet ve gasilhane), Kadırağa Camii (1911) (tuvalet ve abdest

alma yeri), İsabey Camii (1530) (depo) ve Ahşap Mescit de (XIX. yüzyıl sonları) (depo) fevkani bir kuruluşa sahiptir²⁰. Kasabanın bağlı olduğu il olan Kütahya'da da fevkani plan şeması pek çok yapıda görülmektedir. Kütahya kent merkezinde yer alan Sultanbağı Çatalçeşme (Ahi Arslan) Mescidi (XVIII. yüzyılın ikinci çeyreği) (alt katı çamaşırılık), Saadet (Saadettin) Camii (XIII. yüzyılın ilk yarısı) (sakahane ve dükkanlar), Kaditler Camii (1835) (dükkanlar), Cedid (Yenimahalle) Mescidi (XVI. yüzyıl sonları, XIX. yüzyıl başı) (bodrum) ve Molla Bey Camii (1855-56) (dükkanlar ve koridor) de fevkani kuruluştaki camilerdendir (Altun, 1981-82, s. 265, 270-274, 279-281, 284-285, 316-321, Plan, 19, 23, 25, 29, 34b, Res. 19, 23, 25, 33).

SONUÇ

Ulu Cami/Gazanfer Ağa Camii altı destekli merkezi plan şeması ile Klasik Osmanlı mimarisinin taşrada uygulama alanı bulmuş örneklerinden biridir. Bunda bani isteklerinin ön planda olması etkili olmuş olmalıdır. Yapının banisi, Osmanlı'nın klasik döneminde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Darüssade Ağası olan Gazanfer Ağa'dır. Baninin başkentte popüler olan plan şemasını kendi memleketinde uygulatması çok da yadırganacak bir durum olmamalıdır. Caminin plan kurgusunda, merkezi hacim tek kubbe ile örtülmüş, çardağın kollarına ise yarım kubbeler yerleştirilmiştir. Bu plan şeması ile ortadaki merkezi mekan ile yarım kubbeli birimler arasında organik bir bağlantı ve iç mekan bütünlüğü sağlanmıştır. Güneydeki mihrap eyvanı ile de yapıda dikey bir vurgu yapılarak, merkezileşme sağlanmıştır. 1970 yılında Gediz'de meydana gelen deprem, ilçedeki pek çok yapının kısmen ya da tamamen yıkılmasına sebep olmuştur. Ulu Cami'nin de bu depremde beş birimli son cemaat yerinin tamamı, minaresi ve giriş cephesi dışında tüm duvarları ve örtüsü yıkılmıştır. 1990 yılında yapılan restorasyon çalışması ile yapı tekrar ayağa kaldırılmıştır.

²⁰Yapılar yerlerinde incelenmiştir.

KAYNAKÇA

- Acar, T. (2011a). *Anadolu Türk mimarisinde tabhaneli camiler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Acar, T. (2011b). *Menderes'teki Türk eserleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Acar, T. (2013). Tabhaneli camilerin tipolojisi üzerine bir deneme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 28, Isparta, 303-326.
- Acar, T. (2019) Eskigediz'deki (Kütahya) halk ve özel hamamlardan örnekler: Gazanfer Ağa hamamı ve Azmizadeler hamamı. *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*. 6 (35), 80-92.
- Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk devri yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Açıkgözoğlu, A. S. (2002). *Osmanlı camisinde mihrab önü mekanı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Aktepe, M. (1960). Nevşehirli damad İbrahim paşa'ya ait iki vakfiye. *Tarih Dergisi*. XI/15, İstanbul, 149-160.
- Aktepe, M. (1973). Osmanlı devri İzmir camileri hakkında ön bilgi. *Tarih Enstitüsü Dergisi*. 3 (Ekim 1972), İstanbul, 177-212.
- Aktepe, M. (2003). *İzmir yazıları, camiler, hanlar, medreseler, sebiller*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Aktuğ, İ. (1993). *Nevşehir Damad İbrahim Paşa külliyesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aktuğ Kolay, İ. (1993). Damad İbrahim paşa külliyesi. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C. 8, İstanbul, s.447-449.
- Altun, A. (1981-1982) Kütahya'nın Türk devri mimarisi "bir deneme". *Atatürk'ün Doğumununun 100. Yılına Armağan Kütahya*. İstanbul: Formül Matbaası, 171-700.
- Arel, A. (1973). Üç şerefeli cami ve Osmanlı mimarisinde tipolojik sınıflandırma sorunu. *Mimarlık*. 6, 17-20.
- Arık, R. (1971). *Bazı örnekleriyle Anadolu'da "barok" denen camiler*. Ankara.
- Arslan, M. (2017). *Anadolu'da Selçuklu çağı cami ve mescit mimarisi (plan-mimari-süsleme)*. Yayınlanmamış Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Aslanapa, O. (1949). *Edirne'de Osmanlı devri abideleri*. İstanbul: Üçler Basımevi.
- Aslanapa, O. (1984). *Türk sanatı. I-II*. İstanbul: Kervam Yayınları.
- Aslanapa, O. (1986). *Osmanlı devri mimarisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aslanapa, O. (1993). Edirne'de Türk mimarisinin gelişmesi. *Edirne 600. Fetih Yıldönümü Armağanı*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 223-232.
- Aslanapa, O. (2004). *Turkish art and architecture*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

- Ayverdi, E. H. (1960). Azebkapusu camii. *İstanbul Ansiklopedisi*. C.3, İstanbul, s. 1675-79.
- Ayverdi, E. H. (1972). *Osmanlı mimarisinde Çelebi ve II. sultan Murad devri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Ayverdi, E. H. (1981). *Avrupa'da Osmanlı mimari eserleri, II-III-IV*. İstanbul: Fetih Cemiyeti.
- Ayverdi, E. H.&Yüksel, İ. A. (1976). *İlk 250 senenin Osmanlı mimarisi*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Ayverdi, E. H. (1989). *Osmanlı mimarisinde Fatih devri. III*. İstanbul: Fetih Cemiyeti.
- Aslanoğlu, İ. (1978). *Tire'de camiler ve üç mescit*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Bakır, B. (1994). *Avrupa Barokunun İstanbul camilerine etkileri*. Y.T.Ü. Doktora Tezi, İstanbul.
- Bakır, B. (2000). Eyüp Sultan camii'nde yapısal konum ve mimari gelişim. *Eyüp Sultan Sempozyumu. IV*, İstanbul, ss. 194-201.
- Beysanoğlu, Ş. (1963). *Kısaltılmış Diyarbakır tarihi ve abideleri*. İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı.
- Batur, S. (1976). Üsküdar'da Selimiye camisi. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*. Ankara, 375-396.
- Batur, S. (1993-95). Beylerbeyi camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 203-205.
- Batur, S. (1993-95). Üsküdar'da Selimiye camisi. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 375-396.
- Behrens, D. A. (1996). *Islamic architecture in Cairo*. Cairo: American University in Cairo Press.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu öncesi Türklerde şehir ve mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çetin, Y. (2015). Erken dönem İslam cami mimarisinde maksure kubbesi geleneğinin Türk cami mimarisindeki toplu mekân anlayışına etkileri üzerine bir değerlendirme. *Jasss*. 35, 115-126.
- Çam, N. (1989). *Gaziantep Şeyh Fethullah külliyesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çantay, G. (2000). Eyüp sultan külliyesi. *Eyüp Sultan Sempozyumu. IV*, İstanbul, ss.156-163.
- Çevik, H. (1949). *Tekirdağ tarihi araştırmaları*. İstanbul: Ahmet Sait Basımevi.
- Çobanoğlu, A. V. (1993-95). Cerrahpaşa Mehmed paşa külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.2, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 411-413.
- Demir, A. H.-vdleri. (1991). *Fatih camileri ve diğer tarihi eserler*. İstanbul: T. Diyanet Vakfı Fatih Şubesi.

- Demirsan, B. (1993-95). Gureba hastanesi camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 3, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 433.
- Dilaver, S. (1971). Anadolu'da tek kubbeli Selçuklu mescitlerinin mimarlık tarihi yönünden önemi. *Sanat Tarihi Yıllığı*. IV, İstanbul, 17-28.
- Ergi, İ. (1981). *Tosya camileri*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Erinç, S.- Bilgin, T.-Bener, M.& Sungur, K.& Erer, S.& Göçmen, K. (1970). *Gediz depremi (tatbiki jeomorfolojik etüd)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay. No: 1520, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yay. No: 60.
- Ersoy, A. (1989). *İstanbul'daki altı ve sekiz destekli camilerimizin gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayın No: 477, Atatürk Eğitim Fakültesi Yayın No: 9.
- Eskigediz Belediyesi Tanıtım Kitapçığı (yazar ve tarih belirtilmemiş)*. Kütahya/Gediz.
- Eyice, S. (1962-63). Zaviyeler ve zaviyeli camiler. *İktisat Fakültesi Mecmuası*. XII, İstanbul, 1-80.
- Eyice, S. (1969). İškodra kurşunlu camii. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. S.17, İstanbul, 73-76.
- Eyice, S. (1991). Azapkapı camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.4, İstanbul.
- Eyice, S. (1993-95). Kılıç Ali paşa külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.4, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 557-559.
- Eyice, S. (1993-95). Sokullu Mehmed paşa camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.7, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 30-31.
- Eyice, S. (1994). Davud paşa külliyesi. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C. 9, İstanbul, 42.
- Eyice, S. (1995). Ferhad paşa külliyesi. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C.12, İstanbul, 386-387.
- Eyice, S. (1995). Eyüp sultan külliyesi. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C.12, İstanbul, 9-12.
- Eyice, S. (1997). Hamza bey camii. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C.15, İstanbul, 506-507.
- Eyice, S. (1998). Hüsameddin paşa camii. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C.18, İstanbul, 514-515.
- Evliyâ Çelebi, (2017), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*. S. A. Kahraman (haz.) 9. Kitap/1. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökoğlu, A. (1952). *Paphlagonia gayri menkul eski eserler ve arkeolojisi*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası.
- Gültekin, G. (1993-95). Zeynep sultan camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.7, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 550-551.
- Gültekin, H. (1952). *İzmir tarihi*, İzmir: Ege Turizm Cemiyeti Yayınları.
- Güner, H. (1964). *Kütahya camileri*.
- Güzelbey, C. C. (1984). *Gaziantep camileri tarihi*. Gaziantep: Oya Matbaası.

- Hafız, N. (1975). *Prizren’de yeni bulunan birkaç Türk yazıtı*. Ankara.
- Hafız, N. (1977). Prizren’de Sinan Paşa camii. *Sanat Dünyamız*. 11, İstanbul, 18-23.
- Kalyon, M. M. (2000). *Kütahya’da Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı eserleri*. Kütahya: Kütahya Belediyesi.
- Kara Pilehvarian, N. (2000). Bezmialem valide sultan’ın gureba-i müslimin hastaneleri. *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu*. III, İstanbul, ss.296-303.
- Kızıltan, A. (1958). *Anadolu beyliklerinde cami ve mescidler*. İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Koçu, R. E. (1960). Balat camii. *İstanbul Ansiklopedisi*. C.4, İstanbul, 1965-66.
- Kuban, D. (1954). *Türk barok mimarisi hakkında bir deneme*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Kuban, D. (1961). Atik valide camii (2). *Mimarlık ve Sanat*. 2, İstanbul, 59-63.
- Kuban, D. (1993-95). Hekimoğlu Ali paşa külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.4, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 43-46.
- Kuban, D. (1993-95). Nişancı Mehmed paşa camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 85-87.
- Kuban, D. (1993-95). Nuruosmaniye külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 100-103.
- Kuban, D. (1994). *Yüz soruda Türkiye sanatı tarihi*. 6. Baskı, İstanbul: Gerçek.
- Kuban, D. (1997). *Sinan’ın sanatı ve Selimiye*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Kunter, H. B.-Ülgen, A. S. (1939). *Fatih camii ve Bizans sarnıcı*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Kuran, A. (1968). *The mosque in early Ottoman architecture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kuran, A. (1978). Tophane’de kılıç Ali paşa külliyesi. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*. C.6, İstanbul, s. 175-189.
- Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Kuran, A. (1988). *Mimar Sinan’ın camileri. Mimarbaşı koca Sinan yaşadığı çağ ve eserleri 1*. S. Bayram (Ed.). İstanbul: Dizergonca Matbaası, 175-214.
- Kuyulu Ersoy, İ. (2002). Salepçioğlu ailesinin İzmir’e katkıları ve Salepçioğlu camii. *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu: Gönül Öney’e Armağan, Bildiriler (10-13 Ekim 2001)*. İzmir: Ege Ü. Yayınları, ss. 281-293.
- Mülayim, S. (1989). *Sinan ve çağı*. İstanbul: M.Ü. Fen-Edb. Fak. Yayınları.
- Mülayim, S. (1992). Beylerbeyi camii ve külliyesi. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul, 75-77.

- Naza, E. (1993-95). Sofular camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 7, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 24.
- Neftçi, A. (1996). Nuruosmaniye külliyesi'nin yazıları. *Sanat Tarihi Defterleri I*. İstanbul, 7-34.
- Neftçi, A. (2002). Laleli külliyesi'nin inşaat süreci. İ.T.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat tarihi Doktora Tezi, İstanbul.
- Nejdet Erzen, J. (2005). *Mimar Sinan estetik bir analiz*. İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.
- Okçuoğlu, T. (1993-95). Mehmed ağa külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 5, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 355-356.
- Ögel, S. (1996). Nuruosmaniye külliyesi dekorundaki sütunlar. *Sanat Tarihi Defterleri I*. İstanbul, 35-71.
- Öney, G. (1989). *Beylikler devri sanatı XIV-XV. yüzyıl (1300-1453)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öz, T. (1997). *İstanbul camileri*, I-II, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özkan, E. (1984). Gediz'de Türk mimarisi. *Pirelli Dergisi*. 20 (241), 6-7.
- Özkan, E. (1986). Gediz'de Türk mimarisi. *Tarih ve Toplum*. 26 (Şubat), İstanbul: İletişim Yayınları, 105-107 (41-43).
- Pınar, M. (2004). *Çağlar boyunca Gediz*. Eskigediz Belediyesi Yayınları.
- Refik, A. (1936). *Hazine-i evrak vesikalarına göre Türk mimarları*. İstanbul: Hilmi Kitaphanesi.
- Seyhan, K. (1993). Cerrahpaşa külliyesi. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C. 7, İstanbul, 424-425.
- Sönmez, Z. (1988). *Mimar Sinan ile ilgili tarihi yazmalar-belgeler*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk mimarisi*. İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Kültür Derneği Yayınları.
- Sözen, M.-vdleri, (1975). *Türk mimarisinin gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Su, K. (1940). *Manisa Muradiye camii ve külliyesi*. İstanbul.
- Suner, Y. (1993-95). Nusretiye camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 105-107.
- Şehsuvaroğlu, H. Y. (1956). Kılıç Ali paşa camii. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*. 175, İstanbul, 6.
- Tanman, B. (1991). Atik valide sultan külliyesi. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C. 4, İstanbul, 68-73.
- Tanman, B. (1992). Balat camii ve tekkesi. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*. C. 5, İstanbul, 7-8.

- Tanman, B. (1993-95). Atik valide sultan külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. C.1*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 407-412.
- Tanman, B. (1993-95). Eyüp sultan külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. C.3*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 237-243.
- Tanman, B. (1993-95). Molla çelebi camii. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. C.5*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 483-484.
- Tanman, B. (1993-95). Küçük efendi külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. C.5*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 150-151.
- Tanman, B. (1993-95), Şeyh vefa külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. C.7*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı ortak yayını, 173-176.
- Tanman, B. (1996), Hekimoğlu Ali paşa camii'ne ilişkin bazı gözlemler. *Aslanapa Armağanı*. İstanbul, 253-280.
- Tanyeli, G. (1993-95). Laleli külliyesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. C. 5*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 190-193.
- Tuncel, M. (1974). *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ camileri*. Ankara: Ankara Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Tuncel, M. (1977), "Türkiye'de yer değiştiren şehirler hakkında bir ilk not". *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi. 20-21*, İstanbul, 119-128.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1932). *Kütahya şehri*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Vırmıça, R. (1999). *Kosova'da Osmanlı eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yetkin, S. K. (1954). *İslam sanatı tarihi*. Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yetkin, S. K. (1984). *İslam ülkelerinde sanat*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Yücel, E. (1968). Manisa muradiye camii ve külliyesi. *Vakıflar Dergisi. VII*, Ankara, 207-215.
- Yüksel, İ. A. (1983). *Osmanlı mimarisinde II. Bayezid devri V*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- http://www.eskigediz.bel.tr/Fotograf_Galerisi_Page_401.html adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 25.03.2019).